प्रकरण पहिले

१९६० नतंरची मराठी कथा : स्वरूप आणि विवेचन

प्रकरण पहिले

१९६० नतंरची मराठी कथा : स्वरूप आणि विवेचन

प्रास्ताविक

१. कथेची संकल्पना

२. नवकथा

३.१९६० नंतरच्या कथेचे स्वरूप आणि विवेचन

३.१ ग्रामीण कथा

३.२ दलित कथा

३.३ स्त्रियांची कथा

३.४ विज्ञान कथा

३.५ नागरकथा

सारांश

प्रकरण : पहिले

१९६० नंतरची कथाः स्वरुप आणि विवेचन

१९८० नंतरच्या मराठी 'कथा' साहित्यात मोनिका गजेंद्रगडकर यांचे *भूप* आणि *आर्त* हे दोन कथासंग्रह महत्त्वाचे ठरतात. मोनिका गजेंद्रगडकर यांच्या कथेतून प्रकटणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्णतेचा सर्वांगीण अभ्यास व्हावा या हेतूने प्रस्तुत विषय निश्चित केला आहे. मराठीमध्ये समकालीन कथाकारांच्या कथासामर्थ्यांचा, त्यांच्या कथालेखनातील वैशिष्ट्यांचा अभ्यास फारसा होताना दिसत नाही. म्हणून समकालीन वेगळ्या स्वरूपाची व वैशिष्ट्यपूर्ण कथा लिहिणाऱ्या मोनिका गजेंद्रगडकर यांच्या कथेचा सर्वांगीण अभ्यास व्हावा या दृष्टीने प्रस्तुत विषयाची निश्चिती केली आहे. शिवाय समकालीन स्त्रीलेखिकांची कथा कोणती वळणे अधोरेखित करत आहे, याचाही अभ्यास या निमित्ताने होणार आहे.

१.कथेची संकल्पना :

प्रस्तुत प्रकरणात कथा म्हणजे काय? तिचे स्वरूप तसेच १९८० पूर्वीच्या कथेच्या जडणघडणीतील स्थित्यंतरे याचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे. तसेच लघुकथा, नवकथा निर्मितीच्या यशामध्ये हातभार लावलेल्या प्रमुख कथाकारांचा व त्यांच्या लेखनवैशिष्ट्यांचाही थोडक्यात परिचय करुन घेणार आहोत. तसेच नवकथेमध्ये वेगवेगळ्या जीवनजाणिवा घेऊन येणाऱ्या साहित्यातील प्रवाहांचा संक्षेपाने विचार करणार आहोत.

गोष्ट सांगण्याची व ऐकण्याची आवड मानवी जीवनात फार प्राचीन काळापासून रुजलेली आहे. कथनाची व निवेदनाची आवड ही माणसाची उपजत प्रवृत्ती आहे.

लोकवाङ्मयातील *कथन* या प्रकाराच्या विकासातूनच आताची *कथा* विकसित झालेली दिसते. कथात्म साहित्याच्या विभाजनातील गद्य आणि पद्य या प्रकारामध्ये *कथा* गद्य प्रकारात मोडते. लोकवाङ्मयात ही कथा *गोष्ट* या स्वरूपात पहावयास मिळते. नंतर तिचा विकास आणि विभाजन लोककथा, नीतिकथा, परीकथा, दैवतकथा, व्रतकथा, कहाण्या यामध्ये झाले. लोकवाङ्मयातील ही गोष्ट अलिखित कडून लिखित स्वरूपात आली. *जिथे माणसे (म्हणजे व्यक्ती अथवा पात्रे)असतात, त्यांची काही स्थिती असते, ती कोणत्या तरी प्रसंगात सापडतात, काही घटना घडतात, व्यक्तींचे अथवा पात्रांचे काही म्हणणे असते. या सर्वच गोष्टींचे जिथे कथन केलेले असते अशा संहितेचा निर्देश सामान्यतः 'कथा' या संज्ञेत केला जातो.* (प्रभा गणोरकर : २००१ : १३९) पात्रे, प्रसंग, वातावरण या सर्वातून कथा आकारास येते. कथेमध्ये मानवी मनाचे, वृत्तीचे चित्रण असते. आणि कथा ही घडून गेलेल्या घटनेच वृत्तांत असल्याने तिचा काळ हा भूतकाळ असतो. मुख्यतः कादंबरीचा स्थल-कालाचा, घटनांचा पट कथेपेक्षा विस्तीर्ण असतो. एखाद्या पात्राच्या संपूर्ण जीवनप्रवासाला कादंबरी रेखाटू शकते पण याबाबतीत कथेला मर्यादा पडतात. कथेचे केंद्र एकच असते आणि तिचा अनुभवघटक, पात्रप्रसंग, भाववृत्ती कादंबरीच्या तुलनेत मर्यादित असते. कथेची अभिव्यक्ती ही काटेकोर, संक्षिप्त व नेमकेपणाने व्यक्त होत असते. कथेचा काळ, अवकाशाचा पट लहान असल्यामुळे ती अनेकदा व्यक्तिजीवनातील वा समाजजीवनातील एखाद्या विशिष्ट अवस्थेला भिडताना दिसते.

कथेतील *अनुभवार्थ* हा महत्त्वाचा घटक असून तो मानवी जीवनासंबंधीचे वास्तव अथवा लौकिक स्वरूपाचे जीवनविश्व उभे करत असतो. तर *कथानक* म्हणजे निवेदकाने घटनाप्रसंगांचे, पात्रांच्या कृतींचे व अन्य तपशिलांचे कालानुक्रमे केलेले निवेदन असते. *व्यक्तिचित्रण* हा देखील कथेचा महत्त्वाचा घटक असून कथाकार एखाद्या व्यक्तीची कृती, उक्ती, स्वभाव, भावना, विचार यांच्यासह रेखाटन करतो. ती व्यक्ती त्या कथेतील *पात्र* ठरत असून या व्यक्तीला शारीरिक, मानसिक अंगे लाभलेली असतात. कथेचे आणखी एक

महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे *वातावरण.* विशिष्ट सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक चौकटीत कथा घडत असते, व त्याबरोबर ती व्यक्तीच्या भाववृत्तीलाही व्यक्त करत असते. व्यक्ती-व्यक्तीतील संघर्ष, भावना या सर्वामुळे वातावरण निर्मिती होत असते. कथेतील समग्र भावविश्वाचे कथन निवेदक आपल्या *निवेदनाद्वारे* करत असतो. तर कथेची विशिष्ट *भाषा* अनुभवविश्वाला यथार्थपणे मांडत असते. त्यामुळे कथानक, व्यक्तिचित्रण, वातावरण, निवेदन, भाषा हे सर्व घटक मिळून कथेची समष्टी तयार होत असते. या कथेच्या विकासातील महत्त्वाचे टप्पे प्रस्तुत प्रकरणामध्ये अभ्यासून नव्या जीवनजाणीवा घेऊन येणाऱ्या १९६० नंतरच्या कथेचा आढावा घेणार आहोत.

अव्वल इंग्रजी कालखंडात कथेच्या विकासात भर पडत गेली. त्यानंतर येणारी कथा ही *लघुकथा* म्हणून ओळखली जाऊ लागली. मराठी साहित्यामध्ये लघुकथेचा विकास कहाणी, गोष्ट, कथा, लघुकथा असा झाला. *लघुकथेत एखाद्या व्यक्तीच्या, व्यक्तिसमूहाच्या, मानवी स्वभावाच्या, जीवनातल्या एखाद्या प्रसंगाच्या किंवा अनुभवाच्या एखाद्याच पैलूवर नेमका प्रकाश टाकून त्याचे दर्शन घडवलेले असते किंवा एकाच मनोवस्थेचे दर्शन घडवलेले असते.* (प्रभा गणोरकर : २००१ : १४१) या काळात हरिभाऊंनी व वि.सी.गुर्जर यांनी मोठ्या प्रमाणात कथालेखन केले. यानंतर दिवाकर कृष्ण, वि.स.खांडेकर, ना.सी.फडके, य.गो.जोशी, वामन चोरघडे, विभावरी शिरुरकर यांनी लिखाण करुन कथेला नावारूपाला आणले. कथेच्या या प्रत्येक टप्प्यावर ती आशय व अभिव्यक्तींनी विकसित झालेली दिसते. यासंदर्भात सुधा जोशी म्हणतात- *प्रत्येक साहित्यप्रकार हा सतत घडत असतो व त्याचबरोबर बदलतही असतो. या दृष्टीने तत्त्वतः असे म्हणता येईल की जन्माला येऊ पाहणारी प्रत्येक नवी कथारुप साहित्यकृती ही कथा या साहित्यप्रकाराकडून नवी मागणी करत असते. हे सर्व साहित्यप्रकाराबाबत म्हणता येईल तसेच कथेबाबतही.* (सुधा जोशी : २००० : ३२)

वेगवेगळ्या स्वरूपात विकसित होत गेलेल्या लघुकथेचे पुढील रूप नवकथेमध्ये झाले. अधिक सूक्ष्म, तरल, आटोपशीर होत गेलेली लघुकथा वेगळ्या जाणिवा, वैशिष्ट्ये आणि विषयांनी व्यापक बनत गेली. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात १९४५ नंतर राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक क्षेत्रात जी स्थित्यंतरे झाली त्याचे चित्रण कथेमध्ये होऊ लागले. आणि याच वेळी नवकथा उदयास आली. प्रस्थापित संकेत झुगारून माणसाला, त्याच्या भावनांना, विचार-विकारांना नवकथा मांडू लागली.

२. नवकथा :

नवकथेने कथा या साहित्यप्रकाराची संकल्पना अधिक खुली व लवचिक केली. कथेची कथानकप्रधानता, घटनाप्रधानता तिने बाजूला ठेवली. निवेदनाचे अनेक प्रयोग तिने केले. विशिष्ट जीवनाचे प्रगल्भ आणि वास्तवदर्शी चित्रण व मनाच्या असंज्ञ पातळीवरील गूढ व्यापारांचे दर्शन नवकथांकारांनी आपल्या कथेतून घडविले. कवितेच्या प्रांतामध्ये बा.सी. मर्ढेकरांनी कवितेला *नवता* प्राप्त करुन दिली. कथेच्या बाबतीत गंगाधर गाडगीळ, अरविंद गोखले, पु.भा.भावे आणि व्यंकटेश माडगूळकर हे चार कथाकार नवकथेचे प्रवर्तक ठरतात. त्यांच्या लेखनवैशिष्ट्यांनी कथेमध्ये अंतर्बाह्य परिवर्तन घडवून आणले.

कथेच्या क्षेत्रात आतापर्यंत दुर्लक्षित राहिलेल्या विषयांना नवकथा रेखाटू लागली. घटनेपेक्षा आशयाच्या आणि मानवी जीवनाच्या जवळ जाऊ लागली. द्वितीय महायुद्धोत्तर मानवी जगणे, त्याची आगतिकता, दुःख, वेदना याबरोबर त्याच्याठिकाणी असणारे वासना-विकार इत्यादींचे चित्रण नवकथेतून येऊ लागले.

नवकथेच्या बाबतीत गंगाधर गाडगीळ यांना कथेचे जनकत्व दिले जाते. गंगाधर गाडगीळ यांनी आपल्या कथांमधून विविध विषयांना हाताळले. त्यांच्या कथेतून येणारी जाणीव ही नवी आहे. त्यांनी आपल्या कथेतून स्त्रियांच्या शारीरिक-मानसिक, भौतिक पातळ्यावरील शोषण, त्यांची कुचंबणा, वेदना, दुःख आपल्या कथेमध्ये चित्रित करतात.

उदा. *त्यांची कडू आणि गोड, भागलेला चंद्र, तलावातले चांदणे* यासारख्या कथांमधून पुरुषप्रधान संस्कृती आणि कुटुंबात स्त्रीची होणारी घुसमट येते. तसेच मध्यमवर्गीय माणूस त्यांच्या गरजा, विचार, भाव-भावना इ. त्यांच्या *किडलेली माणसे* यासारख्या कथेमधून येते. त्याचबरोबर मानवी मनाच्या जाणीव-नेणिवेच्या पातळीवरील व्यवहार, संवेदना ते *लक्तरे, कबुतरे, परी आणि कासव, बिनचेहऱ्याची संध्याकाळ* या कथेतून येतात. एकूणच मानव आणि त्याच्या अंतर्बाह्य जीवनजाणिवेला स्पर्श करणारे विषय गाडगीळ हाताळतात.

त्यांच्यानंतरचे महत्त्वाचे लेखक म्हणजे अरविंद गोखले व पु.भा.भावे. अरविंद गोखले यांचे *नजराणा, जन्मखुणा, मुसळधार* हे कथासंग्रह. त्यांच्या कथांमधून मनोविश्लेषणाचे चित्रण येते. माणसाच्या दबलेल्या इच्छा-आकांक्षांचे चित्रण त्यांच्या कथातून येते. तर पु.भा.भावे मनोविश्लेषणाबरोबर तत्त्वचिंतन, सामाजिक विचारमंथन, प्रेमभावना या सर्व गोष्टी रेखाटतात. त्यांचे *पहिला पाऊस ते विश्रांती* या कथासंग्रहापर्यंत सतरा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. वेगवेगळ्या अनुभवांना ते आपल्या कथेतून मांडतात.

यानतंरचे महत्त्वाचे कथालेखक म्हणजे व्यंकटेश माडगूळकर. माडगूळकरांच्या कथांमधून ग्रामीण जीवनाचे चित्रण येते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनतंर बदललेल्या ग्रामीण भागातील राजकीय, आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण ते आपल्या कथेतून करतात. माडगूळकरांच्या *काळ्या तोंडाची* या पहिल्या कथेतूनच त्यांनी ग्रामीण भागातील विविध ढंगाच्या व स्वभावाच्या व्यक्ती चितारल्या आहेत. निष्पाप शेतकऱ्याबरोबर खेड्यातील बेरकी माणसे ते आपल्या कथेतून मांडतात. त्यांनी आपल्या कथेतून माणदेशी प्रदेश साकारून तेथील सुष्ट, दुष्ट, भोळी, धूर्त, इमानी, तऱ्हेवाईक व्यक्तिचित्रे साकारली आहेत. गुन्हा, खटले, प्रेत, भूत, फसवणूक याबरोबरच ते खेड्यातील शेतकरी, तिथला गावगाडा, बारा बलुतेदारी आणि यामध्ये असलेल्या विविध जाती-उपजाती यानांही ते सोबतीने आणतात. त्यांच्या *मायलेकराचा मळा, पडकं खोपटं, त्याची गाय व्याली, देवा सटवा महार* अशा अनेक कथामधूनं याचे चित्रण येते. या सर्व कथांमधून ग्रामीण माणूस त्याच्या आजूबाजूचा

परिसर, गुरढोरं, शेतशिवार, तिथल्या माणसाच्या देव-भुताटकीसंबधी असणारे समज-गैरसमज ते कधी गंभीर स्वरूपातून तर कधी नर्म विनोदातून चित्रित करतात. ग्रामीण जीवनाला आपल्या कथेतून साकारणारे हे महत्त्वाचे कथालेखक ठरतात. त्यांच्यामुळेच मराठी साहित्यामध्ये निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहित्य प्रवाहाचा विचार आपण पुढे करणार आहोत.

३. १९६० नंतरच्या कथेचे स्वरूप आणि विवेचनः

नवकथेच्या साहित्यप्रवाहाला बळकटी देण्याचे काम १९४५ नंतरच्या अनेक साहित्यिकांनी केले. यामध्ये गूढकथा लिहिणारे रत्नाकर मतकरी, घटनाप्रधान-कथानकप्रधान व लक्षणीय कथा लिहिणारे श्री.दा.पानवलकर, दिलीप चित्रे, जी.ए.कुलकर्णी येतात. याबरोबरच विद्याधर पुडंलिक, चि.त्र्यं.खानोलकर, कमल देसाई, गौरी देशपांडे, ज्ञानेश्वर नाडकर्णी, रंगनाथ पठारे, भारत सासणे इ. नी आपल्या कथालेखनाने कथासाहित्याचा आकार, घाट कलात्मक बनविला. जी.एं.नी आपल्या कथांतून कर्नाटक, महाराष्ट्र यांच्या सीमाभागातील लोकांचे जीवन चित्रित केले आहे. विद्याधर पुंडलिकांच्या कथेत मनोविश्लेषण येते. ते आपल्या कथेतून सूक्ष्म असे अनुभव रेखाटतात. चि.त्र्यं.खानोलकर आपल्या लेखनात कोकणचा परिसर, तिथली माणसे, त्यांच्या भावना, वासना-विकार, विकृतीचे प्रतिमा व प्रतिकांच्या सहाय्याने लोकविलक्षण आणि झपाटून टाकणारे जीवन चित्रित करतात. त्यांनी लघुकथांबरोबर दीर्घकथाही लिहिल्या. जास्तीत जास्त दीर्घकथा लिहिणारे ज्ञानेश्वर नाडकर्णी आपल्या कथांतून जगावेगळे अनुभव टिपणे, स्वतंत्र प्रतिमा योजणे, वैचित्र्यपूर्ण आशय या गोष्टी हाताळताना दिसतात. रंगनाथ पठारे व भारत सासणे यांनीदेखील वैशिष्ट्यपूर्ण कथा लिहिल्या. १९६० च्या आगेमागे निर्माण झालेल्या या नवकथाकारांनी आपल्या लेखन वैशिष्ट्यांनी कथा साहित्याचा अंतर्बाह्य कायापालट केला.

१९६० अगोदर व नंतरच्या काळात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक घडामोडींच्या परिवर्तनाचे परिणाम साहित्यामध्येही दिसू लागले. आपल्या प्रश्नांना,

अनुभवांना, जाणिवांना घेऊन लेखक साहित्यातून लिहू लागले. त्यातूनच साहित्यात नवे प्रवाह निर्माण झाले. त्यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण, दलित, महानगरीय, स्त्रियांचे असे प्रवाह निर्माण झाले. प्रत्येक प्रवाह व त्या प्रवाहाशी संबंधित असलेल्या कथाकारांचा विचार आपण इथे करणार आहोत. प्रथम ग्रामीण साहित्याचा विचार आपण करणार आहोत. स्वातंत्र्योत्तर काळात शिक्षण घेतलेला तरुण ग्रामीण जीवनजाणीवा साहित्यातून व्यक्त करू लागला. ग्रामीण भागातील प्रश्न, अडचणी, शेतकरी, तिथला निसर्ग या सर्वांना तो साहित्यातून मांडू लागला. यातूनच निर्माण झालेल्या ग्रामीण प्रवाहाचा विचार आपण करणार आहोत.

नवकथाकारानंतरच्या पिढीतील महत्त्वाचे कथाकार म्हणजे जी.ए.कुलकर्णी. आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण लेखनसामर्थ्याने *कथा* या प्रकाराला समृद्ध करणारे महत्त्वाचे कथालेखन त्यांनी केले. *निळासावळा, पारवा, हिरवे रावे, रक्तचंदन, काजळमाया, रमलखुणा, सांजशकून, पिंगळावेळ* हे कथासंग्रह आहेत. त्यांना आपल्या कथासाठी परंपरागत कथास्वरूपाचा म्हणजे बोधकथा, नीतिकथा, प्राणीकथा, रूपककथा, दृष्टांतकथा यांचा स्वीकार केला. वासना आणि अंधश्रद्धा यातून निर्माण होणारे जगण्याचे आंतरिक पेचाचे चित्रण त्यांनी आपल्या कथेतून केले. त्यांनी कथेच्या पारंपरिक स्वरूपात बदल केले नाहीत पण आशयाला वेगळी कलाटणी दिली. त्यांनी आपल्या कथांमधून कर्नाटक व महाराष्ट्र यांच्या सीमाभागातील खालच्या वर्गातील गरीबांचे जीवन चित्रण केले आहे. मानवी जीवन मृत्यूच्या गूढतेचा शोध ते नेहमी आपल्या कथांमधून घेत असत. त्यांच्या कथेची शैली पूर्णतः वेगळी होती. वातावरणनिर्मिती, जीवनचिंतन, व्यक्तिचित्रण त्याचबरोबर वेगवेगळ्या प्रतिमा, प्रतिकांचा वापर करुन कथा आशयदृष्ट्या समृद्ध केली. भाषेचा औचित्यपूर्ण वापर, घटना-प्रसंगात न अडकता मानवी मनाचा वेध घेऊन प्रगल्भ निवेदनाद्वारे वेगवेगळ्या वृत्ती-प्रवृत्तीच्या व्यक्तींना कथामधून आणणे अशा वेगवेगळ्या गुणधर्मांची कथानिर्मिती त्यांनी केली. वैशिष्ट्यपूर्ण असा आशय आणि शैलीमुळे जी.ए.कुलकर्णी मराठीतील एक श्रेष्ठ कथाकार ठरतात.

३.१ ग्रामीण कथा :-

१९६० नंतरची ग्रामीण जीवनानुभवाचे चित्रण करणारी कथा ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. महाराष्ट्राच्या विविध प्रदेश तिने साक्षात केले. वरवर सुखी वाटणारा शेतकरी आत कसा कढंत असतो, कोणत्या प्रश्नांनी, अडचणींनी व्याकूळ होत असतो. याचे जिवंत चित्रण ग्रामीण कथा करू लागली. खेड्यातील शेतकऱ्याबरोबर तिथलं राजकारण, स्त्री-पुरुष संबंध, माणूस आणि जनावरामध्ये असणारा जिव्हाळा, निसर्गाचा कोप, बाराबलुतेदारी या सर्वांना अनेकांनी आपल्या कथेत आणले. नवकथेमध्ये आपले पाय सामर्थ्यानिशी रोवणारे व्यंकटेश माडगूळकर यांचा परिचय आपण याअगोदर करुन घेतला आहेच. त्यांच्या पाठोपाठ द.मा.मिरासदार, सखा कलाल, शंकर पाटील, रा.रं.बोराडे, चारुता सागर, उद्धव शेळके, आनंद यादव, सदानंद देशमुख, बाबाराव मुसळे, हमीद दलवाई यांनी लेखनाच्या वैविध्यातून वेगळा असा ठसा उमटविला. औद्योगिकरणाने *बदलत गेलेली खेडी* अनेक कथाकारांनी आपल्या कथेत टिपली आहेत.

ग्रामीण जीवनाचा विनोदासाठी वापर करुन कथालेखन करणारे कथाकार म्हणजे द.मा.मिरासदार. त्यांचे कथालेखन १९५० नंतर सुरु झाले व ते विनोदी ग्रामीण कथाकार म्हणून त्यांचे नाव महत्त्वाचे मानले जाऊ लागले. त्यांच्या कथेतील विनोद हा घटना, व्यक्तिस्वभाव आणि प्रसंगावर आधारित असतो. *माझ्या बापाची पेंड, भूताचा जन्म, गंमत गोष्टी, गप्पागोष्टी, ताजवा, भोकरवाडीच्या गोष्टी, गुदगुल्या* हे त्यांचे कथासंग्रह.

कथाकार शंकर पाटील हे द.मा.मिरासदार, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकरराव खरात यांच्या समकालीन कथालेखक होय. ग्रामीण भागातील वास्तवाचे भान राखून कथालेखन ते करतात. *वळीव, खुळ्यांची चावडी, गारवेल, भेटीगाटी आभाळ, बावरी शेंग, ऊन* यासारख्या कथासंग्रहातील कथातून ग्रामीण कुटुंब आणि त्यांचे परस्परसंबंध, स्त्रीला कुटुंबात पार पाडाव्या लागणाऱ्या विविध भूमिका, परिस्थितीने गांजलेला पुरुष, पाटलांनी आपल्या कथेमधून प्रतिबिंबित केले आहे. त्यांच्या *धिंड* आणि *ताजमहालात सरपंच* या संग्रहातील

कथा बहुतांशी हास्याचे फवारे उडवतात व त्याचबरोबर ग्रामीण वास्तवातील विसंगतीही ते मांडतात. त्यांच्या *भुजंग, वेणा, दसरा, व सारवण* यासारख्या कथातून अस्सल ग्रामीण स्त्री आणि तिचा सोशिकपणा चित्रित होतो.

विदर्भातील ग्रामीण वातावरणाचे चित्र रेखाटणारे कथाकार म्हणजे उद्धव शेळके. *शिळाण अधिक आठ कथा, वानगी, घुसळण, संसर्ग, गरिबाघरची लेक* या कथासंग्रहानी त्यांनी ग्रामीण कथेच्या क्षेत्रात मानाचे स्थान प्राप्त करुन दिले. ग्रामीण परिसरातील दुःख, दारिद्र्य, ग्रामीण चालीरीती, रुढी-परंपरा, वृत्ती-प्रवृत्ती आणि एकूणच ग्रामीण समाजाच्या जीवनाचे चित्रणही त्यांनी कथेतून रेखाटले. खेड्यातील कष्टकऱ्यांचे पोट भरण्यासाठी शहराकडे होणारे स्थलांतर आणि त्यातून उद्‌भवलेल्या नवीन समस्या असे विषय उद्धव शेळके कथेतून मांडतात.

त्यांचे समकालीन महत्त्वाचे कथाकर रा.र.बोराडे. त्यांचे *पेरणी, ताळमेळ, मळणी, बोळवण, वाळवण, नातीगोती, माळरान, गोंधळ, वानवळा* इ. कथासंग्रह आहेत. त्यांच्या कथेची जातकुळी शंकर पाटील यांच्या कथेसारखी आहे. मराठवाड्यातील ग्रामीण माणसांचे दुःख, दैन्य ते साहित्यातून मांडतात. ग्रामीण जीवनातील सोशिक स्त्री, तिची संसारात होणारी कुचंबणा, त्यांच्यावर होणारे अन्याय-अत्याचार यांना रेखाटतात. याबरोबरच ग्रामीण माणसाचे अज्ञान, कष्टमय जीवन, म्हातारपणाचे दुःख इ. चे चित्रण बोराडे करतात. *उंबरठा, कळा, धार, सांगाडा* इ. कथा या कथासाहित्यातील वेगळे प्रयोग आहेत. कौटुंबिक नात्यातील अनेक ताण-तणाव त्यांच्या *भेग, कळा* या कथांतून आलेले आहेत.

आनंद यादव यांच्या कथासाहित्यातून ग्रामीण जीवनाची आत्मानुभूती, मातीची ओढ, दीनदुबळ्यांची कणव हे सर्व गुण त्यांनी आपल्या लेखनातून जोपासले. *खळाळ, घरजावई, माळावरची मैना, आदिताल, डवरणी, उखडलेली झाडे, मातीखालची माती* हे त्यांचे कथासाहित्य. त्यांची कथा घटनेपेक्षा माणसाच्या अंतरंगात शिरते. माणसाचे दुःख, वेदना या जिव्हाळ्याच्या विषयाबरोबर ग्रामीण जगातील भावविश्व ते बोलीभाषेत रंगवतात. त्यांच्या

बऱ्याच कथा बदलत्या खेड्याचे, त्यांच्या प्रश्नांचे वास्तव चित्रण करतात. ग्रामीण वास्तवाला ते कलात्मक पद्धतीने मांडतात. त्यांच्या कथेसंदर्भात म.द.हातकणंगलेकर म्हणतात *ग्रामीण दुःखाला ते संगीताचे लावण्य प्राप्त करुन देतात. अनुभव लयकार होऊन बाहेर पडतात व त्यांच्या कथा लयकथा बनतात.(म.द.हातकणंगलेकर : १९८६:४५)*

या प्रमुख कथाकारांबरोबर अनेक कथाकारांनी वैशिष्ट्यपूर्ण लेखन केले. भास्कर चंदनशिव यांनी मराठवाड्यातील प्रदेशाचे चित्रण केले. तर चंद्रकुमार नलगे यांनी कोल्हापूर-सातारा परिसरातील ग्रामीण जीवन चित्रण केले. त्याचप्रमाणे हमीद दलवाई यांनी ग्रामीण भागातील विविध स्वभावाची व्यक्तिचित्रे रेखाटली. त्यांनी आपल्या कथातून हिंदू-मुस्लिम यांच्यातील संबंधावर लेखन केले. महादेव मोरे यांनी तंबाखू व्यवसायाशी निगडीत माणसांची दुःखे, वेश्याव्यवसाय करणाऱ्या स्त्रिया, खेड्यातील राजकारण या सर्वांना चित्रित केले. चारुता सागर यांनी पश्चिम महाराष्ट्रातील जीवनाचे तसेच भटक्या जीवनाचे वास्तववादी चित्रण केले आहे. याशिवाय व.बा.बोधे, बाबाराव मुसळे, श्रीराम गुंदेकर, वासुदेव मुलाटे इ. नावे ग्रामीण कथा साहित्याला समृद्ध करणाऱ्या कथाकारांची होत.

ग्रामीण साहित्य प्रवाहानंतर आपण दलित प्रवाहाचा विचार करणार आहोत. मराठी कथेच्या प्रवाहाला गती देणारा प्रवाह म्हणजे दलित कथा. गावकुसाबाहेरच्या माणसाच्या वेदना आणि दुःखाला या प्रवाहाच्या माध्यमातून वाचा फोडली गेली.

३.२ दलित कथा :-

स्वातंत्र्योत्तर काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या चळवळीने जागृत झालेल्या दलित समाजात शिक्षणाचा प्रसार झाला. त्यातून प्राप्त झालेल्या नव्या जीवनजाणिवेने दलित तरुण जीवनाकडे थेट पाहू लागला. स्वतःच्या समाजाची शतकानुशतकांपासून चालत आलेली दयनीय अवस्था ती निर्माण होण्याची कारणे यांचा ते विचार करू लागले. नकार, विद्रोह, मानवता व विज्ञाननिष्ठा ही दलित साहित्यिकांनी प्राणभूत

तत्त्वे मानली. महार, मांग, कैकाडी, ढोर, बेरड अशा विविध पोटजातीमधील लेखकांनी आपले जीवनानुभव साहित्यातून व्यक्त केले. त्यामध्ये अण्णा भाऊ साठे, केशव मेश्राम, शंकरराव खरात, बाबुराव बागुल, दया पवार, लक्ष्मण गायकवाड, मलिका अमरशेख आदींनी मौलिक लेखन केले आहे.

बाबुराव बागुल हे नवकथेच्या नंतरचे महत्त्वाचे दलित कथालेखक होत. केवळ दलित लेखकांत ते महत्त्वाचे ठरत नाहीत तर, महत्त्वाच्या मराठी कथाकारांत त्यांचा अंतर्भाव केला जातो. *जेव्हा मी जात चोरली होती, मरण स्वस्त होत आहे* हे कथासंग्रह तर *सूड* ही त्यांची दीर्घकथा आहे. *जेव्हा मी जात चोरली होती* आणि *मरण स्वस्त होत आहे* या दोन कथासंग्रहातील कथा ग्रामीण भागातील दलित जीवनाचे व नागरभागातील झोपडपट्टीतील जीवनाचे दर्शन घडवितात. त्यांचा दलित लेखक म्हणून वेगळेपणा हा आहे की, ते केवळ समाजव्यवस्थेने दलितांचे दुःख निर्माण झाले एवढेच दाखवित नाहीत तर ते व्यापक रुपाने मानवी जीवनातील दुःखाकडे पाहतात. दलित जीवनात निर्माण होणाऱ्या दुःखाचा अनेक अंगानी वेध घेतलेला असल्याने तसेच दलित जीवनाकडे पाहण्याची व्यापक दृष्टी यामुळे त्यांची कथा श्रेष्ठ दर्जाची ठरते.

योगिराज वाघमारे, केशव मेश्राम हेही महत्त्वाचे कथालेखक. योगिराज वाघमारे यांच्या *उद्रेक, बेगड, गुडदाणी* या कथासंग्रहातील कथामधून दलितांच्या समकालीन जीवनाचे एक वास्तव आहे. तर केशव मेश्रामांच्या *खरवड* कथासंग्रहात दलित माणूस व त्याच्या जीवनसंघर्षाचे सूक्ष्म व हुबेहुब वर्णन येते. दलित कथाकारांमध्ये अमिताभ हे एक महत्त्वाचे कथालेखक ठरतात. *पड* या त्यांच्या संग्रहातील कथांमधून पूर्व पिढीतील अस्पृश्यांना जी दुःखे भोगावी लागत होती, तीच दुःखे आजच्या दलितांना कशी भोगावी लागतात याचे प्रत्ययकारी चित्रण करणाऱ्या कथा येतात. त्यानंतरचे वामन होवाळ हे एक महत्त्वाचे कथाकार. ते आपल्या कथांमधून ग्रामीण, दलित व दलितेत्तर जीवनाचे विनोदाच्या अंगाने चित्रण करतात. त्यांचे *बेनवाड, यळकोट, वारसदार* हे कथासंग्रह आहेत. त्यातून त्यांनी

दलित व दलितेतर भेद नष्ट व्हावा या एका व्यापक जाणीवेतून लेखन केले. अर्जुन डांगळे आपल्या *ही बांधावरची माणसं* या संग्रहातील कथांमधून आजच्या दलित समाजाचे जीवनचित्रण करतात. त्यांच्या *आणि बुद्ध मरून पडला* या कथेतील दलितांच्यातील अंतर्गत ताण-तणावाचे चित्रण येते.

तु.लि.कांबळे, अविनाश डोळस यांचे अनुक्रमे *जळ व महासंगर* हे कथासंग्रह. अंधश्रद्धा, परंपरा, देवधर्म यांचे होणारे अंधानुकरण तसेच ग्रामीण भागातील ढोंगी, स्वतःच्याच समाजाची लुबाडणूक करणारे नेतृत्व याचे चित्रण येते. योगेंद्र मेश्राम यांच्या कथेतील पात्रे ही नव्या जाणिवांनी व उच्च शिक्षणाने प्रक्षुब्ध झालेली व विद्रोही आहेत. बाबुराव गायकवाड हे *बोंब* या कथेत एका दलित बालमनाच्या मानसिक कोंडीचे चित्रण करतात. गोपाळ रेडगावकर यांनी आपल्या *मुडदे* या कथेत दलित अश्राप कुमारांची जीवन जगण्यासाठी चाललेली विलक्षण धडपड चितारतात. त्याचबरोबर शिक्षणामुळे बहरलेल्या, समृद्ध झालेल्या एका दलित माणसाच्या संसाराचे चित्रण ताराचंद्र खांडेकर आपल्या *विसावा* या कथेत करतात.

३.३ स्त्रियांची कथा :-

मराठी संस्कृतीत स्त्रीचे आणि कथेचे नाते तसे जुनेच आहे. हे लोककथांच्या विपुल भांडारावरुन स्पष्ट होते. लोककथांत स्त्रियांच्या कथांना स्वतंत्र स्थान आहे.

अर्वाचीन मराठी कथेच्या जडणघडणीच्या काळात साधारणतः पुरुष कथाकारापेक्षा थोडे उशीराच म्हणजे दहा वर्षानंतर स्त्रियांनी कथालेखनास प्रारंभ केल्याचे दिसते. स्त्रियांच्या कथालेखनाची सुरवात *बिचारी आनंदीबाई* १८९६ मनोरंजन या कथेच्या माध्यमातून शांताबाई या लेखिकेने केली. पहिल्या कथांमधून स्त्रीच्या करुणास्पद जीवनाचे चित्रण केलेले आहे. या काळात काशीताई कानिटकर, गिरिजाबाई केळकर व आनंदीबाई शिर्के यांनी कथालेखन केले. पुढे या परंपरेला छेद देणारे कथालेखन विभावरी शिरुरकर यांनी केले.

१९३३ साली *कळ्यांचे निःश्वास* हा त्यांचा पहिला कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला. याबरोबरच मुक्ताबाई दीक्षित, आनंदीबाई किर्लोस्कर, गीता साने, कुमुदिनी रांगणेकर, कृष्णाबाई खरे इ.नी लेखन केले.

१९४५ नंतर मात्र कथा अधिक सूक्ष्म व अंतर्मुख बनत गेली. या कालखंडातील नवकथेमध्ये कमल देसाई यांनी वैशिष्ट्यपूर्ण असे कथालेखन केले. *रंग* त्यांचा हा पहिला कथासंग्रह. त्यांची कथा स्त्रीच्या उद्ध्वस्त जीवनाबरोबर तिच्या मनस्वी स्वभावाचे चित्रण करते. त्यांच्या *तीळा बंद, दुःख, भिंती दूर सरकतात, आम्हा घरी धन* या कथासंग्रहातील कथेतून स्त्रीपात्रांच्या जीवनातील दारुण दुःख, पराभव, वेदना इ. संवेदनांचे अनेक पदर येतात. त्याचबरोबर *काळा सूर्य व हॅट घालणारी बाई* या दोन दीर्घकथा अधिक आशयघन आहेत.

त्याचबरोबर गौरी देशपांडे यांचा *आहे हे असं आहे* हा कथासंग्रह प्रसिद्ध आहे. गौरी देशपांडे यांच्या कथेत मुक्तपणे जीवन जगणाऱ्या, स्वतंत्र मनोवृत्तीच्या स्त्रीचे अनुभव येतात. त्यांच्या कथातून पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीतील पुरुषी वर्चस्वातील अनेक विसंगतीचे मार्मिक चित्रण येते. *एकेक पान गळावया* हा त्यांचा तीन दीर्घकथांचा संग्रह अशाच वैशिष्ट्यांनी युक्त आहे.

या काळातील महत्त्वाच्या कथालेखिका म्हणजे विजया राजाध्यक्ष. त्यांचे *टिंबे, अधांतर, अनोळखी, अकल्पित, पारंब्या, कमान, लँडिंग, अघडमीट, चैतन्य, दोनच रंग, अळेरचे पर्व, उन, पांगारा* इ. कथासंग्रह आहेत. त्यांच्या बऱ्याच कथा स्त्री जीवनातील विविध दुःखे, त्यांच्या मनाची स्पंदने टिपणाऱ्या आहेत. केवळ स्त्रीलाच येऊ शकतील असे अनुभव त्यांनी आपल्या कथांमधून व्यक्त केले आहेत. त्यांच्या कथेत स्त्रीच्या भावजीवनाला, तिला व्यथित करणाऱ्या हळुवार दुःखाला स्थान आहे. तसेच इतर मराठी कथालेखिकांप्रमाणे स्त्रियांची विविध दुःखे, त्यांच्या भाव-भावना, बदलते विश्व याचे चित्रण

वसुंधरा पटवर्धन आपल्या कथेमध्ये करतात. त्यांचे *शोध, अंतरपाट, अद्‌भूत, भाग्य, प्रतिबिंब* इ. कथासंग्रह आहेत.

१९६० नंतरच्या स्त्रियांच्या कथालेखनामध्ये प्रिया तेंडुलकर, वसुधा पाटील, सरीता पदकी, मेघना पेठे, सानिया यांनी महत्त्वपूर्ण व वैशिष्ट्यपूर्ण कथालेखन केले. प्रिया तेंडुलकर यांचे *ज्याचा त्याचा प्रश्न, जन्मलेल्या प्रत्येकाला, जावे तिच्या वंशा* हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या कथेतील निरनिराळ्या प्रसंगातून नायिका व तिच्या व्यक्तीगत जीवनचित्रण येते. मानवी जीवनातील विशेषतः स्त्री जीवनातील विविध नात्यांचा शोध त्यांची कथा घेतांना दिसते. वसुधा पाटील यांचे *जमुनाके तीर, वेगळी* हे दोन कथासंग्रह वेगवेगळ्या जाणिवा घेऊन येतात. पारंपरिक पुरुषी अहंकार यातून स्त्रीच्या विस्कळीत भावनांचे चित्रण *बारा रामाचं देऊळ* या आपल्या कथासंग्रहात सरिता पदकी करतात. स्त्रियांचे भावविश्व उलगडणाऱ्या कथा आशा बगे यांनी *मारवा* व *पूजा* या कथासंग्रहात आहेत. यानंतर मात्र तारा वनारसे, गिरजा कीर, उर्मिला शिरूर यांनी वेगळ्या स्वरूपाचे लेखन केले आहे.

१९६० नंतर आणि अजूनही कथालेखन करणाऱ्या कथालेखिका म्हणजे मेघना पेठे, सानिया, अरुणा सबाणे, मोनिका गजेंद्रगडकर, नीरजा या होत. स्त्री-पुरुष यांच्या संबंधांचा धाडसाने घेतलेला वेध हे मेघना पेठे यांच्या कथांचे वैशिष्ट्य आहे. त्यांचे प्रामुख्याने *हंस अकेला* व *आंधळ्याच्या गायी* हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. सानिया यांचे *शोध, प्रतीती, दिशा घरांच्या, खिडक्या, परिणाम* हे कथासंग्रह आहेत. त्यांच्या कथेतून उच्चवर्णीय माणसांचे जीवनचित्रण येते. अरुणा सबाणे यांचे *जखम मनावरची, अथांग, अनुबंध* हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

३.४ विज्ञान कथाः-

विज्ञानसाहित्य हा वाङ्‌मयप्रकार मराठीत अलीकडच्या काळात लोकप्रिय झालेला दिसतो. अशा प्रकारचे साहित्य मराठीत इ.स.१९०० च्या सुमारास अनुवादित

स्वरूपात प्रथम प्रकाशित होऊ लागले. या शाखेची सुरुवात मुखतः युरोपीय देशामध्ये झालेली दिसते. मराठी साहित्यात सुरवातीच्या काळात हा साहित्यप्रकार अलक्षित साहित्यप्रकारात मोडला जायचा. पण १९४७ मध्ये मराठी विज्ञान परिषद, मुंबई या संस्थेने आयोजित केलेल्या विज्ञानकथास्पर्धेमध्ये डॉ.जयंत नारळीकर यांना बक्षीस मिळाले आणि या साहित्यप्रकाराची दखल मराठी वाङ्मयात घेतली जाऊ लागली. या विज्ञानसाहित्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली जाते. *-विद्यमान विज्ञानतंत्रज्ञानाच्या प्रगतीचा भविष्यकाळात प्रक्षेप करुन भविष्यकाळातील मानवी जीवनावर त्याचा कोणता परिणाम झालेला असेल, त्या काळातील समाज कसा असेल, मानवी परस्पसंबंध कसे असतील याचे चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे विज्ञानसाहित्य. (रा.ग. जाधव : २००९:३२६)*

मराठीतील पहिली विज्ञानसाहित्यकृती म्हणजे *चंद्रलोकाची सफर* ही *केरळकोकिळ* या मासिकात क्रमशः प्रसिद्ध झालेली कादंबरी. ही कादंबरी १९५० पूर्वीची आहे. विज्ञानसाहित्याची खरी सुरवात १९६० नंतरच झालेली दिसते. द.पां.खांबेटे, नारायण धारप, द.चि.सोमण यांनी या काळात लेखन केले. पण त्यांच्या साहित्याला म्हणावा तसा प्रतिसाद मिळाला नाही. पुढे १९६६ मध्ये भा.रा.भागवतांचा *उडती तबकडी* च्या माध्यमातून लिखाणाला सुरवात केली. १९६५ च्या आसपास दि.बा.मोकाशी यांचा *बालचंद्र* नावाचा चार छोट्या विज्ञानकथांचा संग्रह आहे.

ह्या कालखंडात सर्वाधिक विज्ञानकथासंग्रह आणि कादंबऱ्या लिहिणारे लेखक म्हणजे नारायण धारप. त्यांच्या *कालगुंफा, ऐसी रत्ने मेळवीन, पारंब्यांचे जग, गोग्रॅमचा चितार, गोग्रॅमचे पुनरागमन, बहुमनी* अशा अनेक कादंबऱ्या व कथासंग्रह आहेत. त्यांच्या सर्व कादंबऱ्यामध्ये बहुतांशी परग्रहावरील साहसकथा, अवकाशप्रवास अशा गोष्टी दिसतात. पण मराठी साहित्यात विज्ञानसाहित्याला खऱ्या अर्थाने पुष्टी देण्याचे काम जयंत नारळीकरांनी केले. त्यांचे *यक्षाची देणगी (१९७९), प्रेषित(१९८९), व्हायरस, पुराणातील विज्ञानविकासाची वांगी (१९९०)* हे त्यांचे साहित्य आहे. सध्या माहीत असलेल्या विज्ञानावर

BARR. BALASAHEB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

किंवा त्यात स्वतःच्या कल्पनाशक्तीने भर घालून उद्याच्या विज्ञानाचे चित्र रेखाटण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांच्यानंतर बाळ फोंडके यांचे लिखाण या प्रवाहातील महत्त्वाचे मानले जाते. त्यांचे *चिरंजीव, अमानुष, गुड बाय अर्थ, गोलमाल, कालवलय व व्हर्चुअल रिऑलिटी* हे चार कथासंग्रह आहेत. विज्ञानाचे भविष्यकाळात मानवी जीवनावर जे थक्क करणारे परिणाम आहेत त्याचे वर्णन तसेच घराघरात पसरलेल्या तंत्रज्ञानाचे वर्णन ते आपल्या कथेतून करतात.

नारळीकर व फोंडके यांच्या बरोबरीने नावाजले गेलेले लेखक म्हणजे लक्ष्मण लोंढे यांचा *दुसरा आईनस्टाईन (१९९१)* हा कथासंग्रह आणि सुबोध जावडेकर यांचे *गुगली (१९९१), वामनाचे चौथे पाऊल (१९९४), संगणकाची सावली (१९९७)* आणि *आकाशभाकीते (२००३)* हे कथासंग्रह आहेत. ते विज्ञानाची पार्श्वभूमी वापरुन मानवी मनोव्यापारांची गुंतागुंत अतिशय समर्थपणे रंगवतात. ते विज्ञानजन्य परिणामांनी निर्माण होणाऱ्या मानवी जीवनातील विविध भावस्थितीचे चित्रण कथांतून करतात. तर अरुण मांडे यांचे *अ माणूस(१९९६)* आणि *रोबो कॉर्नर (२००१)* हे दोन कथासंग्रह आहेत. तसेच अरुण साधू यांचे *विप्लवा व स्फोट* ह्या त्यांच्या दोन विज्ञान कादंबऱ्या आहेत. यशवंत देशपांडे यांचा *उत्क्रांतीच्या शिडीवर (१९८६)* संजय ढोले यांचा *प्रतिशोध (१९९८),* जगदीश काब्रे यांचा *कालयंत्र (१९९०)* तर बा.मो.कानिटकर यांचा *विज्ञानातील गमतीजमती* हे कथासंग्रह आहेत. पण या साहित्याने विज्ञानसाहित्यात म्हणावा तितका प्रभाव टाकला नाही.

या सर्वांच्या पुढे मागे लेखन करणारे निरंजन घाटे यांचे योगदान मात्र महत्त्वाचे ठरते. त्यांचे स्वतंत्र विज्ञानकथांचे पाच व अनुवादित विज्ञानकथांचे पाच संग्रह प्रसिद्ध आहेत. भविष्यकाळात होऊ घातलेल्या बदलांचे चित्र जास्त धारधारपणे ते आपल्या कथांतून मांडतात.

३.५ नागरकथाः

१९६० नंतर मराठी कथा वाङ्मयात जी नागरकथा दिसते ती आशयदृष्ट्या आणि शैलीच्या दृष्टीने वेगळी वाटावी अशी आहे. महानगरीय लोकांच्या जीवनाचे, त्यांच्या मानसिकतेचे, मध्यमवर्गीय संकुचित वृत्तीचे, स्वयंकेंद्रित वृत्तीने जगणाऱ्या माणसांचे राग-लोभ, आशा-आकांक्षा यांचे चित्रण नागरकथा करते. दिलीप चित्रे, भाऊ पाध्ये, श्याम मनोहर, रंगनाथ पठारे, कमल देसाई, प्रिया तेंडुलकर, विलास सारंग, गौरी देशपांडे, भरत सासणे, मेघना पेठे, सानिया, अरुणा सबाणे इ. लेखकांनी आपआपल्या संवेदनशीलतेनुसार वैशिष्ट्यपूर्ण कथा लिहिल्या. नागरी जीवनातील विविध स्तरांचा परिचय या लेखकांनी आपल्या कथांतून केल्याचे दिसते. मध्यमवर्गीयांबरोबरच झोपडपट्टीत राहणाऱ्या दरिद्री माणसांपासून श्रीमंत माणसांपर्यंत विविध स्तरांतील व्यक्तींचे जीवन नागरकथेने चितारले आहे. आधुनिक तत्त्वज्ञानातील काही प्रमुख विचारसरणीचा प्रभावही याप्रकारच्या कथालेखनावर आहे.

महानगरीय जीवनाचे चित्रण आपल्या कथांमधून करणारे महत्त्वाचे लेखक म्हणजे भाऊ पाध्ये. भाऊ पाध्ये यांचे एक *सुन्हेरा ख्वाब, मुरगी, थालीपीठ, थोडीसी जो पी ली* हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. मुंबईतील उच्चभ्रू श्रीमंत वर्गाबराबरच चाळीतील, झोपडपट्टीतील, वेश्यावस्तीतील, गुन्हेगारी जगतातील जीवन या कथेमध्ये चित्रित होते. समाज व्यवस्थेमध्ये व्यक्तींची होणारी फरफट, पिळवणूक यावर आपल्या कथामधून ते प्रकाश टाकतात. त्यांच्या *मुरगी, फर्ज्य, बगीच्या, पायातला बूट, एक सुन्हेरा ख्वाब, सामना* यासारख्या कथांतून पारंपरिक, नैतिक कल्पनेपेक्षा वास्तव जीवनातील चढा-ओढ ते रेखाटतात. *भाऊ पूर्णपणे विसाव्या शतकातले महानगरीय भारतीय संवेदनेचे मराठी कादंबरीकारच आहेत. मुंबई शहरातल्या माणसांची वैयक्तिक आणि सामूहिक जीवनाकृती त्यांनी वाङ्मयीन रूपात निर्माण केलेली आहे.* (दि.पु.चित्रे : १९९५ : ६)

BARR. BALASAHEB KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

विद्याधर पुंडलिक यांचे *पोपटी चौकट, टेकडीवरचे पीस, माळ, देवचाफा* इ. कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. मध्यमवर्गीय कौटुंबिक जीवन त्यांच्या कथेतून येते. शरच्चंद्र चिरमुले यांनी *मधाचे पोळे, स्वामीनी, पाठवणी, मास्टर बिल्डर्स* या कथातून सोशिक, हतबल अशा नागरी जीवन जगणाऱ्या व्यक्ती, त्यांचे अंतरिक दुःख ते अभिव्यक्त करतात. तर दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे यांच्या कथेत महानगरातील तीव्र संवेदना असणाऱ्या माणसाच्या जगण्याची धडपड येते. त्यांच्या *ऑर्फियस, मेथिड्रिन, केसाळ काळंभोर पिल्लू, टाईपरायटर, जाराचं स्वगत* या कथा महत्त्वाच्या आहेत. मनाच्या विविध पातळ्यावरील भावनिक गुंतागुंत त्यांची कथा व्यक्त करते. तसेच श्याम मनोहर या पिढीत कथालेखन करणारे कथाकार. त्यांचे *बिनमौजेच्या गोष्टी, बाकीचे सगळे* हे कथासंग्रह आहेत. सामान्य जीवन जगणाऱ्या व्यक्तींच्या कृतीउक्तीतून जाणवणारी विसंगती ते आपल्या *अतिथी, डॉ. पेशंट, कॉम्पिटिशन, स्कॉलर, रिलेशनशिप* यासारख्या कथांमधून चित्रण करतात. तर विलास सांरग यांच्या *माशा मारण्याचे अनुभव, घड्याळातला कोळी* या त्यांच्या कथांमधून महानगरीय जीवनातील माणसांच्या जगण्यातील एकाकीपणामुळे आलेले मानसिक वैचित्र्याचे चित्रण येते. त्यांचा *सोलेदाद* हा कथासंग्रह प्रसिद्ध आहे. तसेच ए.वि. जोशी यांचे *वेलबुट्टी, निळेजर्द व लालभडक* हे कथासंग्रह सर्वसामान्य माणसापेक्षा वेगळे जीवन जगणारी माणसे व विचित्र प्रसंग चित्रित करतात.

या कालखंडात कथालेखन करणाऱ्या प्रिया तेंडुलकर यांचे *ज्याचा त्याचा प्रश्न, जन्मलेल्या प्रत्येकाला, जावे तिच्या वंशा* हे कथासंग्रह महानगरीय जीवनातील वेध घेतात. पांढरपेशा वाचकाला सहसा न भेटणारे अनुभव त्या टिपतात. अनुभवातील नाट्य मांडून मानवी जीवनातील, विशेषतः महानगरातील स्त्री जीवनातील विविध नात्यांचा शोध त्यांची कथा घेते. तर तळागाळातील शोषित माणसाचे जीवन, सामाजिक जीवनसमस्या मांडणे, परदेशातून येऊन भारतात कार्य करणाऱ्या फादर, सिस्टर, यांचे जीवन रेखाटणे हे मिलिंद बोकील यांच्या कथेची वैशिष्ट्ये. त्यांचे *उदकाचिये आर्ती, झेन गार्डन* हे कथासंग्रह आहेत.

तसेच सानिया यांचे *शोध, प्रतीती, दिशा घरांच्या, खिडक्या, परिणाम* हे कथासंग्रह आहेत. त्या कथेतून शहरी उच्चवर्णीय व्यक्तींचे, त्यांच्या भावविश्वातील गुंतागुंतीचे दर्शन घडवितात. व्यक्तींच्या भावविश्वामुळे उद्‌भवलेल्या तणाव, संघर्षाचे चित्रण त्या करतात.

कुटुंबात राहणाऱ्या, कर्तव्यभावनेने वागणाऱ्या व्यक्ती आशा बगे चित्रित करतात. *नातं, रुक्मिणी* या कथांतून याची जाणीव होते. प्रसंगानुरूप व्यक्तींची वर्तने व मनातील भावनांची गुंतवळ त्या रेखाटतात. तसेच स्वार्थी, असमाधानी, सुखाला आसुसलेल्या, दुःखी माणसांच्या व्यथा हे भारत सासणे यांच्या कथेचे विषय होतात. *बाबीचं दुःख, चिरदाह, लाल फुलाचं झाड* या त्यांच्या उत्कृष्ठ कथा. अलीकडे नागरकथा लिहिणाऱ्यांमध्ये मोनिका गजेंद्रगडकर, सानिया, निरजा, अरुणा सबाने यांची नावे महत्त्वाची आहेत. नागरजीवनातील छोट्या-छोट्या अनुभवांना, समस्यांना समर्थपणे चित्रित करण्याचे काम या कथालेखिका करतात. लहान मुलांचे भावविश्व, पती-पत्नीमधील भावनिक ताण-तणाव, स्त्री पुरुषांचे विवाहबाह्य संबंध, अविवाहीतांच्या जीवनातील व्यथा, राजकीय जीवनातील भ्रष्ट व्यवहार, सद्यकालीन समाजातील नीतिभ्रष्टता, मानवी जीवनातील एकाकीपणा अशा अनेक सूत्रांद्वारे नागरकथेमध्ये विषय हाताळले जातात. एकूणच नागरकथेमध्ये नवकथेमधील प्रयोगशीलतेचा वारसा घेऊन नव्या वळणाने लिहिल्या गेलेल्या कथा आढळतात.

आतापर्यंत १९४५ नंतरच्या कथेच्या एकूण जडणघडणीचा थोडक्यात आढावा आपण घेतला. यातून कथेमध्ये निर्माण झालेले प्रवाह आणि उतरोत्तर तिचा होत गेलेला विकास याचा आलेख डोळ्यासमोर येतो. वेगवेगळ्या प्रवाहातून निर्माण झालेली कथा प्रत्येकवेळी बदलताना, वेगवेगळ्या विषयांना भिडताना दिसते. या कथा घटनेला वरवरच्या वर्णनांपेक्षा अंतर्गत हालचालींना, अंतर्गत चढा-ओढीला, ताण-तणावांना टिपताना दिसतात. समोर दिसणाऱ्या घटनेपेक्षा तिच्या घडण्याच्या कारणाकडे ती वळसे घेताना दिसते. समाज, समाजात असणारे मानवाचे नातेसंबंध, रुढी, परंपरेबरोबरच आधुनिक युगातील माणसा-माणसांमधील अंतर्गत संबंध याचे चित्रण नवकथा करताना दिसते. कोणत्याही एकाच

विषयाच्या भोवती न फिरता ती सबंध विषयांना, आशयांना हाताळताना दिसते. ग्रामीण, दलित, स्त्रियांची कथा, विज्ञानकथा, नागरकथा इ.विविध प्रवाहातून निर्माण झालेली कथा विविध शैलींनी आणि विषयांनी समृद्ध होताना दिसते.

संदर्भ सूची :-

१. गणोरकर, प्रभा (संपा)२००१. *वाङ्मयीन संज्ञा संकल्पना कोश,* मुंबई : भ.रा.भटकळ फाउण्डेशन प्रकाशन.

२. चित्रे, दि.पु.१९९५. *भाऊ पाध्ये यांच्या श्रेष्ठ कथा,* मुंबई : लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन.

३. जाधव, रा.ग.,(संपा)२००९. *मराठी वाङ्मयाचा इतिहास,* खंड-सातवा, (१९५० ते २०००) पुणे : महाराष्ट्र साहित्य परिषद प्रकाशन.

४. जोशी, सुधा २०००. *कथा संकल्पना आणि समीक्षा,* मुंबई : मौज प्रकाशन.

५. हातकणंगलेकर, म.द.१९८६. *मराठी कथा रूप आणि परिसर,* पुणे : सुपर्णा प्रकाशन.